

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
LABOR LAW; THE RIGHT TO SOCIAL SECURITY

УДК 349.3:364

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-29-20

ПРАВО НА ГІДНЕ ЖИТТЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ
ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Кулачок-Тітова Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4
e-mail: l.kulachok@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8815501X>

АНОТАЦІЯ: у статті зазначається, що останнім часом спостерігається невинне збільшення частки населення похилого віку у всіх регіонах світу, особливо виділяється за цією характеристикою Європа, аналогічні зміни відбуваються і в Україні. На порядку денному діяльності міжурядових та неурядових міжнародних організацій постає питання формування ставлення суспільства до найстарших своїх членів як до джерела мудрості і досвіду, визнання важливості їхнього вкладу у розвиток різноманітних сфер суспільного життя. На світовому та європейському рівні нині формується система нормативних актів, спрямованих на забезпечення реалізації основних прав і свобод літніх людей, запобігання дискримінації на підставі віку та непрацездатності, формування державної політики у напрямі сприяння максимального активному та здоровому старінню. Наголошується, що розуміння «гідного життя» не обмежується лише наявністю певного рівня матеріального достатку та доступності отримання соціальних послуг. Не менш важливими для осіб похилого віку є можливості максимально довго (але згідно з їхнім власним бажанням) продовжувати трудову діяльність, спілкуватися у професійному середовищі, зберігати відчуття власної значимості та потрібності, а також здобувати освіту. Необхідність особливої уваги з боку держави обумовлена особливою вразливістю літніх людей, зокрема, в умовах перебування у якості клієнта соціальних установ та/або за наявності негативних змін у здоров'ї. Аналіз українського соціального законодавства дає підстави стверджувати, що наша держава не стоїть осторонь загальносвітових тенденцій та приділяє значну увагу розробці правових норм щодо покращення якості життя осіб похилого віку. Сприяють цьому і діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міністерства соціальної політики України, органів зайнятості та громадських організацій. Значна частина діяльності соціальних працівників пов'язана із обслуговуванням літніх людей, тому важливе надання якісних соціальних послуг, формування свідомо шанобливого ставлення до честі і гідності клієнтів соціальних служб, розширення можливостей для представників старшого покоління вести той спосіб життя, який вони забажають. Створення та застосування в Україні системи стандартів щодо визначення права та надання соціальних послуг, встановлення виплат на догляд за особами похилого віку на достатньому рівні, як і приведення до європейських стандартів рівня інших видів соціальних виплат, що забезпечують життя, сприятимуть підвищенню якості життя осіб похилого віку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: гідне життя, старість, права людини, соціальні права, особи похилого віку, міжнародні акти, соціальне забезпечення, соціальне обслуговування

ПРАВО НА ДОСТОЙНУЮ ЖИЗНЬ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Кулачок-Титова Л. В.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4
e-mail: l.kulachok@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8815501X>

АННОТАЦИЯ: в статье отмечается, что в последнее время наблюдается непрерывное увеличение доли пожилого населения во всех регионах мира, особенно высокими темпами увеличивается количество лиц старше 65 в Европе, эти же процессы характерны и для Украины. Принимая во внимание планетарный масштаб старения населения и неизбежно возникающие при этом вызовы для общества, на повестке дня деятельности различных межправительственных и неправительственных международных организаций возникает вопрос построения соответствующей государственной политики в направлении формирования отношения общества по отношению старейшим своим членам как к источнику мудрости и опыта, признания важности их вклада в развитие различных сфер общественной жизни: экономики, образования, науки, культуры и других. Констатируется, что на мировом и европейском уровне начиная с 80-х годов прошлого столетия и донныне формируется система нормативных актов, направленных на обеспечение реализации основных прав и свобод пожилых людей, предотвращения дискриминации на основании возраста и нетрудоспособности, формирование государственной политики относительно содействия максимально активному и здоровому старению. Отмечается, что категория «достойная жизнь» не может быть ограничена только уровнем материального обеспечения и доступности социальных услуг, ведь не менее важными для пожилых людей являются возможности максимально долго (но в соответствии с их собственным желанием) продолжать трудовую деятельность, общаться в профессиональной среде и получать образование, а также иметь возможность развиваться, получать новые впечатления, путешествовать, наслаждаться достижениями культуры. Необходимость особого внимания со стороны государства обусловлена особой уязвимостью пожилых людей, в частности, в случае пребывания в качестве клиента социальных учреждений или наличия ухудшения в состоянии здоровья. Анализ современного украинского законодательства дает основания утверждать, что наше государство не стоит в стороне от общемировых тенденций и уделяет значительное внимание развитию законодательства в сторону обеспечения качества жизни пожилых людей. Способствуют этому и деятельность по преодолению проблем пожилых людей Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека, работа Министерства социальной политики Украины, органов занятости и ряда общественных организаций. Значительная часть профессиональной деятельности социальных работников связана с обслуживанием пожилых людей в условиях учреждений социального обслуживания или на дому, поэтому важно обеспечить предоставление качественных социальных услуг, формирование сознательно уважительного отношения к чести и достоинству клиентов социальных служб со стороны тех, кто их предоставляет, максимальное расширение возможностей для представителей старшего поколения вести тот образ жизни, который они пожелают. В этой связи немаловажным представляется общественный и государственный контроль за соблюдением прав пожилых людей в периоды их ограниченной мобильности. Создание и применение системы стандартов по определению необходимых видов и качества предоставления социальных услуг, установление выплат на уход за лицами преклонного возраста на достаточном уровне, как и приведение к европейским стандартам других видов социальных выплат, будет способствовать повышению качества жизни пожилых людей, а следовательно, максимально обеспечит для них достойную жизнь.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: достойная жизнь, старость, права человека, социальные права, престарелые, международные акты, социальное обеспечение, социальное обслуживание.

THE RIGHT TO A DECENT LIFE OF THE OLDER PERSONS AND THE PROBLEMS OF HIS PROVISION

Liudmila Kulachok-Titova,

Doctor of Law,
Associate Professor of the Department
of State Law Disciplines
Faculty of Law
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: l.kulachok@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8815501X>

ANNOTATION: The article notes that there has been a steady increase in the proportion of the elderly in all regions of the world in recent years, especially distinguished by this characteristic Europe, similar changes are taking place in Ukraine. The agenda of intergovernmental and non-governmental international organizations raises the question of shaping society's attitude to its oldest members as a source of wisdom and experience, recognizing the importance of their contribution to the development of various spheres of public life. At the global and European level, a system of normative acts is being formed

aimed at ensuring the enjoyment of fundamental rights and freedoms of the elderly, preventing discrimination on the basis of age and disability, and formulating public policies to promote maximum active and healthy aging. It is emphasized that an understanding of a “decent life” is not limited to the availability of a certain level of material wealth and the availability of social services. Equally important for the elderly is the opportunity for as long as possible (but in accordance with their own desire) to continue working, communicate in a professional environment, maintain a sense of self-importance and need, as well as to receive education. The need for special attention from the state is due to the particular vulnerability of the elderly, in particular, in the conditions of being a client of social institutions and / or in the presence of negative changes in health. The analysis of the Ukrainian social legislation gives grounds to claim that our country does not stand aside from global trends and pays considerable attention to the development of legal norms for improving the quality of life of elderly people. The activities of the Commissioner for Human Rights, the Ministry of Social Policy of Ukraine, employment agencies and public organizations also contribute to this. Much of the work of social workers has to do with the care of the elderly, so it is important to provide quality social services, to build a consciously respectful attitude towards the honor and dignity of social service clients, and to empower older generations to live the lifestyle they desire. Establishing and applying in Ukraine a system of standards for determining eligibility and provision of social services, establishing adequate care payments for the elderly, as well as bringing European standards to the standard of other types of social welfare payments that will contribute to improving the quality of life of the elderly .

KEY WORDS: decent life, old age, human rights, social rights, senior citizens, international acts, social security, social services.

Актуальність. Питання забезпечення прав і свобод людини є головним у діяльності держави та міжурядових інституцій. Але, визнаючи рівність усіх людей, не варто забувати, що деякі з них потребують особливої уваги та турботи. Серед найбільш уразливих – літні люди. Старість або похилий вік, що є одним із соціальних ризиків, визнаних людством, протягом останніх десятиліть є об’єктом особливо пристальної уваги з боку суспільства у глобальному масштабі. Підтвердженням тому є ряд актів Організації Об’єднаних Націй та інших поважних міжнародних інституцій, присвячених забезпеченню прав літнього населення. З настанням старості (похилого віку), яка характеризується особливим психо-емоційним станом, фізіологічними реакціями організму, зниженою працездатністю, виникає потреба у підвищеній увазі з боку суспільства та держави, а також наявність відповідного нормативного забезпечення прав та свобод цієї категорії населення.

Огляд праць із зазначеної проблематики. Полеміка щодо доцільності використання категорій «гідний рівень життя» або «достатній рівень життя» і у науці, і у нормативних актах, вирішується все частіш на користь першої, як більш притаманної сучасному розумінню людини як найвищої цінності суспільства. Що ж до гідності, то матеріальний рівень життя, безумовно, має значення для її підтримання, але не може бути єдиним критерієм для людини як соціальної істоти, для якої важливі повага, наявність близьких людей, внутрішні переконання, честь та інші речі нематеріального характеру, які визначають якість життя не менше, а інколи навіть більше, ніж рівень достатку.

Завдання. Саме дослідження гарантій права на гідне життя осіб похилого віку стало предметом даного дослідження, у якому на підставі аналізу міжнародних нормативних актів та українського законодавства визначаються стратегічні напрями діяльності ООН, ВООЗ та Ради Європи стосовно забезпечення здорового та благополучного довголіття, а також виокремлюються найбільші проблеми в забезпеченні реалізації його права, які необхідно подолати на рівні нормативного забезпечення, діяльності державних органів, соціальних інституцій, сім’ї та окремого члена суспільства.

Виклад матеріалу. Старість є, мабуть, найбільш поширеним соціальним ризиком, оскільки, за умови нормального плину життя, вона настає практично у кожній людині. Людська солідарність базується на розумінні, що якісь події можуть відбутися з кожним. І, якщо безробіття або нещасний випадок на виробництві найчастіше перебувають у категорії «вірогідний», то старість – у категорії «прогнозований» чи «майбутній». Середня тривалість життя в історії існування людства змінювалась від 20-30 років у первісному суспільстві до 70-80 років, а то й вищої тривалості у сучасних розвинутих державах. Ставлення суспільства до старих людей було різним – від повного неприйняття (відомі культури, у яких немічних старих просто виганяли з громади як непотрібний баласт, не цікавлячись їхньою подальшою долею) до великого шанування та покори (старійшини, які доживали до п’ятдесяти років досить довго були рідкісним явищем, відповідно, користувалися загальною пошаною, були носіями досвіду, історичної пам’яті та мудрості). Розуміння старості у різних народів теж різняться. У деяких культурах старими вважаються ті, хто має соціальний статус бабусі чи дідуся, тобто вже має онуків, в деяких – ті, хто вже не може виконувати обсяг роботи нарівні з молодими, тобто частково втратив працездатність. Є також біологічне розуміння цього періоду життя – старість визначають як час від моменту, коли особа втрачає здатність до дітонародження, і до її смерті.

Конвенції ООН щодо захисту прав літніх людей поки що не прийнято, але існує ряд нормативних актів, які висловлюють ставлення держав-членів ООН до цієї проблеми. Так, у серпні 1982 року у Відні Всесвітньою Асамблеєю з проблем старіння ООН було прийнято **Віденський Міжнародний план дій з проблем старіння**, у якому країни домовилися вивчити вплив старіючої частини населення на розвиток і

розвитку на цю частину населення, мінімізувати негативні сторони такого впливу, визнали, що невід'ємні права і свободи людини притаманні усім без винятку категоріям населення. Та, оскільки якість життя не менш важлива, ніж його тривалість, саме тому старіючим слід, наскільки це можливо, дозволити жити в їхніх власних сім'ях та громадах плідним, здоровим, безпечним і таким, що приносить задоволення життям, та при цьому вважатися органічною частиною суспільства.

Серед цілої низки заходів, передбачених цим Планом, слід відзначити, насамперед, п. с) ч. 3, у якому країни-учасниці домовились пропонувати і стимулювати політику і програми практичного характеру, спрямовані на гарантування соціального і економічного забезпечення людей похилого віку, а також на надання їм можливості брати участь у розвитку та користуватися благами, які отримуються в результаті розвитку. Підкреслено також (ч. 17 Плану), що питання, пов'язані з конкретними потребами старіючого населення це, насамперед, питання гуманітарного характеру - включають охорону здоров'я та харчування, житлові умови і навколишнє середовище, сім'ю, соціальний добробут, гарантований дохід і зайнятість, а також освіту.

Обґрунтовуючи важливість ролі літніх людей у житті та розвитку суспільства, у цьому документі підкреслюється, що тривалий період дитинства і тривалий період літнього віку, притаманний людській расі, дозволив літнім навчати молодь, передавати їй свої цінності і саме це забезпечило виживання людини та прогрес. Як і раніше, особи старшого віку несуть людству незамінний досвід. служать нам прикладом не лише своїм життям, але, зрозуміло, і своєю смертю. «Ті, що пішли, як і раніше беруть участь в житті людської спільноти – в формі результатів своєї праці, творів і інститутів, що залишилися після них, у їхніх словах і справах. Це дозволяє нам вважати свою власну смерть більш природним явищем і глибше розуміти нашу відповідальність перед прийдешніми поколіннями. Довголіття дозволяє людині ретроспективно проаналізувати своє життя, виправити свої деякі помилки, наблизитися до істини і знайти інше сприйняття духу і значущості наших вчинків. ...Переосмислення людьми похилого віку свого життя має допомогти нам всім досягти вкрай необхідної переорієнтації історії» [1].

Наступний документ, який варто згадати у світлі заявленої теми – **Принципи Організації Об'єднаних націй стосовно літніх людей**, засновані на Міжнародному плані дій з проблем старіння. Зміст цього документа говорить сам за себе: преамбула носить назву, що схожа на заклик до дії, - «Зробити повнокровним життя людей похилого віку», розділи Принципів називаються «Незалежність», «Участь», «Догляд», «Реалізація внутрішнього потенціалу» та «Гідність». Серед проголошених принципів варто виокремити дві групи, які нас цікавлять в межах даного дослідження, а саме: принципи, що стосуються трудових відносин та відносин із соціального забезпечення.

До першої групи можна віднести принципи (збережена нумерація документа): «2. Люди похилого віку повинні мати можливість працювати або займатися іншими видами діяльності, яка приносить дохід; 3. Люди похилого віку повинні мати можливість брати участь у визначенні термінів і форм припинення трудової діяльності. 4. Люди похилого віку повинні мати можливість брати участь у відповідних програмах освіти і професійної підготовки» [2]. Стосовно реалізації цих принципів державою Україна слід зазначити, що вони у тому чи іншому вигляді втілюються у нормах трудового та освітнього законодавства. Зокрема, роботодавець не може звільнити працівника з мотивів настання пенсійного віку, такі особи користуються програмами лояльності при працевлаштуванні за допомогою служб зайнятості, а також іде робота з побудови «освіти протягом життя», а саме започатковуються і підтримуються так звані «університети «третього віку».

До принципів соціально-забезпечувальних відносин, на наш погляд, належать такі: «1. Люди похилого віку повинні мати доступ до відповідних вимогам: продовольства, води, житла, одягу і медичного обслуговування за посередництвом забезпечення їм доходу, підтримки з боку сім'ї, громади та самодопомоги; ...12. Люди похилого віку повинні мати доступ до соціальних і правових послуг з метою підвищення їх незалежності, посилення захисту та поліпшення догляду; 13. Люди похилого віку повинні мати можливість на відповідному рівні користуватися послугами опікунських установ, які забезпечують захист, реабілітацію, а також соціальне і психологічне стимулювання в гуманних і безпечних умовах; 14. Люди похилого віку повинні мати можливість користуватися правами людини і основними свободами, перебуваючи в будь-якій установі, що забезпечує дах, догляд або лікування, включаючи повну повагу до їх гідності, переконань, потреб і особистого життя, а також права приймати рішення щодо догляду за ними і якості їхнього життя; ...17. Люди похилого віку повинні мати можливість вести гідний і безпечний спосіб життя і не піддаватися експлуатації та фізичному або психологічному насильству» [2]. Як бачимо, виходячи із їхнього широкого змісту, ці принципи повинні втілюватися не лише закладами системи соціального обслуговування та соціальних допомог, але бути засвоєними та реалізованими усіма органами державної влади та місцевого самозуправління, які тим чи іншим чином можуть брати участь у житті літніх людей.

У Європі (особливо це притаманно скандинавським країнам) досить давно почали шанувати літніх людей, з часом цю традицію пререйняли у США. А, починаючи з 1991 року, 1 жовтня щорічно відзначається як **Міжнародний день осіб похилого віку**, проголошений на 45 сесії Генеральної

Асамблеї ООН 14 грудня 1990 р. з метою звернути увагу урядів держав на вирішення проблем старшого покоління. В Україні це свято відзначається з 1997 року, а починаючи з 2004 року в цей же день – 1 жовтня – святкується також і День ветерана. Це свято є вагомим приводом для того, щоб проаналізувати результативність програм допомоги літнім людям і ветеранам, виявити прогалини у законодавстві та поставити нові цілі на майбутнє.

Значимим нормативним актом ООН, який стосується забезпечення прав осіб похилого віку, стала **Декларація з проблем старіння**, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 16 жовтня 1992 року. Вона визнала глобальність процесів старіння населення, підкреслила зростаючий вклад старшого покоління в економічний, соціальний та культурний розвиток, а також проголосила право людей похилого віку прагнути до найкращого стану здоров'я й домагатися його, та визнала, що, в міру старіння, деяким особам потрібна всебічна турбота з боку суспільства й родини.

Декларація закликала держави-члени розглядати осіб старшого віку як членів суспільства, що вносять вагомий внесок у його розвиток, а не як тягар; сприяти, щоб старше й молоде покоління разом шукали оптимальне співвідношення між традицією й новаторством в економічному, соціальному й культурному розвитку; усе населення готувало себе до більш пізньої пори життя; громадськість була більш інформована й брала участь у розробці та здійсненні програм і проектів за участю осіб старшого віку; родини одержували підтримку в прояві турботи про старих [3].

1999 рік був оголошений **Міжнародним роком літніх людей**, одним із напрямків інформаційної кампанії якою була рішучість звернути увагу світового співтовариства на те, що дотримання здорового способу життя протягом усього існування людини, починаючи з її дитинства, сприятиме здоровій старості. Саме цього року **Всесвітня асамблея охорони здоров'я** на своїй 52 сесії в резолюції «Активність – шлях до довголіття» звернула увагу на важливість пропаганди активного та «здорового» старіння й закликала держави-члени виявити більшу занепокоєність та здійснити необхідні заходи, щоб досягти якнайвищого можливого рівня здоров'я та добробуту для похилих людей, кількість яких зростає [4].

Після закінчення періоду дії Віденського плану дій у 2002 році Генеральною Асамблеєю ООН був прийнятий новий міжнародний документ - **Мадридський міжнародний план дій з проблем старіння**, у якому відзначалося прогнозоване зростання у глобальному масштабі частки осіб віком старше 60 років у період до 2050 року аж до 21 відсотка. У деяких розвинених країнах і країнах з перехідною економікою число літніх людей уже перевищує число дітей, а народжуваність впала нижче рівня, необхідного для простого відтворення населення. До 2050 року в деяких розвинених країнах число літніх людей буде перевищувати число дітей більше, ніж у два рази. «Подібні глобальні демографічні зміни не тільки сильно відіб'ються на всіх сторонах індивідуального, общинного, національного та міжнародного життя, а й перетворять всі аспекти людського буття: соціальні, економічні, політичні, культурні, психологічні та духовні», - зазначається у документі.

Планом визначені три пріоритетних напрямки: участь літніх людей у розвитку; забезпечення охорони здоров'я і добробуту в похилому віці; забезпечення сприятливих і позитивних умов для людей всіх вікових груп. Безпека людей похилого віку значною мірою залежить від прогресу в вирішенні цих трьох завдань. Пріоритетні напрямки були розроблені для того, щоб направити діяльність з розробки політики та її здійснення на досягнення конкретної мети успішної адаптації до умов старіючого світу, в якому успіх визначається поліпшенням якості життя літніх людей і стійкістю різних механізмів, як формальних, так і неформальних, від яких залежить добробут людей протягом усього життя» [5].

Нині шириться рух за прийняття на рівні ООН **Конвенції про права літніх людей**, котра зможе: зменшити прояви вікової дискримінації і ейджизму; забезпечити основу для захисту і просування прав, інформування та просвіти громадськості про права літніх людей, а також покращити солідарність між поколіннями; сприяти здійсненню права літніх людей на гідне життя та змінити уявлення про літніх людей як об'єктів благодійності, натомість визнати їх як особистості, що мають знання, силу і досвід; внести ясність в поняття про права літніх людей, створити мінімальні стандарти і заходи, необхідні для їх захисту; привернути увагу до обов'язків держав та інших агентств по відношенню до людей похилого віку; сприяти в розробці програм, які враховують віковий фактор; проводити навчання медичного персоналу, роботодавців, органів юстиції та інших осіб, які беруть участь у вирішенні питань літніх людей тощо [6].

Питаннями гарантування прав осіб похилого віку особливо опікуються в європейському регіоні. **Комісар з прав людини Ради Європи** висловив занепокоєність щодо того, що люди похилого віку стикаються з дискримінацією, соціальною ізоляцією та економічною маргіналізацією через низькі пенсії, також вони більш уразливі до зловживань і насильства, зокрема, і з боку власних родичів. Через те, що іноді у літньому віці відбуваються когнітивні порушення, в результаті котрих людина втрачає таку необхідну автономію, натомість, її потреба у догляді все збільшується. Питання довгострокового догляду за літньою людиною виникає, коли допомога необхідна у виконанні повсякденних справ: підтримання особистої гігієни, прання і прибирання, покупок у магазині, приготування їжі, харчування тощо. При

цьому доступ до якісної медицини та довгострокового догляду залишається проблемою для літніх людей по всій Європі.

За спостереженнями національних правозахисних установ претензії з точки зору дотримання прав людини існують до будинків престарілих практично у всіх країнах (моніторинг проходив у 17 європейських країнах), що здебільшого пов'язане з браком фінансування та відсутністю обліку дотримання прав людини при організації та здійсненні довгострокового догляду за людьми похилого віку [7]. Видається, що українському суспільству теж варто звернути увагу на рівень дотримання прав осіб похилого віку як у різноманітних закладах соціального обслуговування, так і при наданні соціальних послуг таким людям удома, зокрема, на право людини обирати спосіб життя, рівень активності, способи боротьби з хворобами тощо.

Європейська соціальна хартія стала першою міжнародною конвенцією, в якій згадується догляд за людьми похилого віку. Держави, що прийняли статтю 23 переглянутої соціальної хартії (або статті 4 Додаткового протоколу 1988 року до хартії 1961 року), взяли на себе зобов'язання допомагати літнім людям якомога довше залишатися повноцінними членами суспільства. Це включає в себе створення умов для ведення незалежного способу життя у звичному для них середовищі, доки вони можуть та хочуть цього, шляхом пристосування житла до стану їх здоров'я та надання необхідного їм медичного догляду та інших послуг. Дотримуючись забезпечення прав людини, держава зобов'язана гарантувати належну підтримку літнім людям, які проживають в інтернатах, з повагою при цьому до їхнього особистого простору і даючи можливість приймати рішення щодо умов їх проживання [8]. На жаль, до теперішнього часу це положення прийняли лише 20 держав-членів Ради Європи, але українці можуть пишатися, що у їх числі – і наша країна. Роль держави в забезпеченні добробуту та забезпечення прав літніх людей неухильно зростає через стрімке збільшення цієї частки населення, оскільки навіть у тих суспільствах, де традиційно турбота про старих людей покладалася на родичів чи місцеві общини, ця звична традиція може не витримати навантаження через велику кількість тих, хто потребує турботи, та зменшення частки населення працездатного віку через скорочення народжуваності.

В розвинутих державах період після виходу на пенсію часто називають «третім віком», бо він сприймається саме як час, коли людина користується законним правом на нові враження, присвячуючи свій час подорожам, хоббі, культурним подіям, одержує освіту. Варто згадати **Меморандум про безперервну освіту Європейського Союзу** [9], у якому наголошується на важливості активного залучення людей «третього віку» до навчання з метою їхньої адаптації до умов життя, що стрімко змінюються, для набуття нових або підвищення існуючих професійних навичок. Саме представники цього віку – громадяни економічно розвинутих країн – найбільш активно подорожують, відвідують різноманітні мистецтвознавчі курси, організують власні клуби, спілки, займаються творчістю. Європейські науковці останнім часом виділяють ще й «четвертий вік» – благородну, неквапливу, шановану старість. Він настає в період, коли людина вже не може активно подорожувати, займатися улюбленим хоббі, але все же є джерелом мудрості, духовності та хранителем традицій. Це вік приблизно від 75 до 90 і старше років. За медичною термінологією категорія «довгожитель» застосовується, як правило, до осіб віком від 90 років і старших.

У Європі, Україні, США та багатьох інших державах для визначення періоду, коли настає старість, користуються категорією «пенсійний вік». Від нормативно встановленого віку виходу на пенсію відраховується період так званого «похилого віку». Для України, відповідно, це вік від 60 років та старший, але до категорії осіб, що потребують посиленої уваги з боку держави з метою соціального захисту, включають також чоловіків та жінок, які молодше зазначеного віку, на 1,5 – 2 роки. Статистика говорить, що частка людей віком 60 років і більше у нашій державі становить понад 21 відсоток і є однією з найвищих у світі (за оцінками експертів Україна входить до 30 «найстаріших» країн світу) [10]. Звичайно, за таких умов важливе уважне ставлення різноманітних державних та недержавних інституцій до проблем забезпечення гідного життя особам похилого віку та надання допомоги членам їхніх сімей.

У щорічній доповіді за 2019 р. **Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини** Людмили Денисової зазначалося, що до Уповноваженого за цей рік надійшло 3 246 повідомлень щодо порушення прав людини в сфері соціального захисту, здебільшого йшлося про порушення прав громадян на пенсійне забезпечення, також згадувались порушення права на достатній життєвий рівень, отримання пільг та відповідного статусу, забезпечення права на житлову субсидію. За висновками Уповноваженого права громадян на достатній життєвий рівень й належний соціальний захист не забезпечуються внаслідок низки невирішених проблем, серед них – невідповідність пенсійних ті інших соціальних виплат фактичному розміру прожиткового мінімуму. При інфляції та постійному зростанні цін на товари й послуги, зокрема житлово-комунальні, розмір пенсійного забезпечення не забезпечує громадянам достатнього життєвого рівня, що гарантовано статтею 48 Конституції України. Крім того, досі не врегульоване на законодавчому рівні питання щодо зарахування до складу страхового стажу особи того періоду роботи, за який не було сплачено страхового/єдиного соціального внеску з вини

роботодавця. Проблема заборгованості зі сплати страхових внесків є особливо гострою саме по ліквідованих підприємствах без визначення правонаступника [11].

Існує ще одна досить традиційна проблема не лише на українському просторі, але й в інших державах, - питання встановлення оптимального віку виходу на пенсію. З одного боку, його низький рівень дає перспективи зайняття відповідних робочих місць молодими працівниками, з іншого, - «викидає» старших людей із сфери зайнятості, обмежуючи їхню можливість продовжувати настільки активне життя, наскільки вони здатні. Одним із найбільш вразливих чинників старості, що заважає особі сприймати себе повноцінним членом суспільства та шкодить відчуттю гідності, є зупинення трудової діяльності. Після виходу на пенсію виникає незаповнений час, який був раніше присвячений роботі. Намагання знайти інший вид діяльності часто не мають успіху, оскільки особа вже має знижену працездатність і через це не приваблива для роботодавця. Виникає відчуття непотрібності, відстороненості від життя, самотності (навіть за наявності родини, члени якої продовжують займатися своїми власними справами), відповідно, настає депресія та погіршення самопочуття.

У нинішній час існує тенденція до підвищення віку виходу на пенсію, оскільки працююча людина не лише утримує себе сама, бо не претендує на виплати з пенсійних фондів, але й є джерелом поповнення цих фондів, особливо в умовах значного збільшення частки осіб похилого віку у суспільстві. Серед причин дефіциту Пенсійного фонду України визначають демографічну яму, слабку економіку, також відіграє свою роль тенденція масового виїзду українців працездатного віку на роботу за кордон. Уряд підрахував збільшення частки населення віком більше 60 років в 2023 році до 44%, в 2050-му цей показник може сягнути 72%. Зрозуміло, що такі зміни ставлять під загрозу можливість державної пенсійної системи забезпечити гідну старість [12]. Вирішенням проблем старіючих працівників може бути введення гнучких графіків роботи або неповної зайнятості, надання можливостей набути освіту для того, щоб людина могла працювати в сфері, яка їй найбільш близька через зміни, які відбуваються протягом життя у кожного індивідуума. Не слід також забувати про обов'язок держави запобігати дискримінації працівників похилого віку, оскільки вони можуть підлягати певним стереотипам щодо презюмованого зниження працездатності через вік. Тому завданням держави є встановлення норм, які би сприяли оцінці працівника щодо здатності виконувати роботу, а не просто на підставі віку.

Важливо, щоб турбота про осіб похилого віку не була зосереджена лише на їхніх захворюваннях, хоча зрозуміло, що патологічні стани більше притаманні представникам цієї категорії населення, ніж іншим. Зусилля суспільства слід спрямовувати на те, щоб старіючі люди могли якомога довше вести незалежний спосіб життя у своїй родині та не були виключені із соціуму. Проблема, яка вимагає уваги з боку влади, - необхідність ремонту та реконструкції житла самотніх стареньких, бо це ті витрати, які, наприклад в умовах українського сьогодення, особам похилого віку, як правило, не по кишені, а отже вимагають створення відповідних програм участі, на наш погляд, найбільш доцільним цю роботу було би зосередити на рівні місцевих громад, а саме через реалізацію програм місцевого самоврядування.

Певна частина старшого населення гостро потребує медичного обслуговування на дому або в стаціонарних умовах, оскільки мають обмежену мобільність, та, відповідно, у них виникає залежність від стороннього догляду. Пом'якшенню цієї проблеми покликана сприяти система соціальних виплат, призначених особам, які здійснюють догляд за немічними старенькими. В Україні **державна соціальна допомога на догляд** призначається відповідно до Закону України „Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам“, який передбачає право на отримання такої допомоги декількох категорій пенсіонерів (осіб з інвалідністю внаслідок війни, ветеранів війни, малозабезпечених пенсіонерів та інших) у розмірі від 15 до 100 відсотків (залежно від категорії) розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність [13].

Ще одним видом соціальних виплат, призначених забезпечити вищий рівень турботи про літніх людей, в Україні є **допомога особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за ним**. Така допомога розраховується як різниця між трьома прожитковими мінімумами на кожного члена сім'ї та середньомісячним сукупним доходом сім'ї за попередні шість місяців, але не може бути більше, ніж прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць. [14]. Для непрацюючих фізичних осіб, які постійно надають соціальні послуги особам похилого віку, які за висновком лікарської комісії потребують постійного стороннього догляду і не здатні до самообслуговування, встановлюється щомісячна компенсація у розмірі 10 відсотків від величини прожиткового мінімуму, якщо соціальні послуги надаються особі з інвалідністю I групи, такі виплати складають 15 відсотків [15]. Навіть без обговорення мізерних розмірів такої компенсації, на наш погляд, нелогічними (і несправедливими) є норми щодо виплати лише однієї компенсації, незалежно від кількості обслуговуваних осіб, а також відмова у виплатах для самозайнятих осіб та тих, що працюють, у тому числі, на умовах неповного робочого часу та вдома, адже сам факт перебування у статусі зайнятої особи ніяким чином не впливає на обов'язки по догляду за особами, які його потребують, тобто такі правила становлять зайнятих осіб у невідгідне становище порівняно із незайнятими. Тим більше державні

органи при наданні компенсації повинні були б враховувати кількість тих, за ким здійснюється догляд, бо це об'єктивно більше навантаження та обсяг роботи.

Одним із шляхів покращення якості життя літніх людей повинні стати державні або місцеві програми щодо надання відповідного обсягу знань особам, що доглядають за старенькими, оскільки досить часто ці особи не мають достатнього рівня підготовки, що відбивається на рівні благополуччя та незалежності осіб похилого віку. Ситуація загострюється ще й через те, що ці відносини складаються «за щільно закритими дверима», а тому можуть ставити під сумнів безпеку німецьких людей. Важливо, щоб і працівники медичної та соціальної сфер, і члени сімей осіб, яким надається догляд, мали можливість набути знання із основ геронтології, геріатрії, психогеріатрії та догляду за особами похилого віку. Необхідно також враховувати думку самої літньої людини, давати їй можливість брати участь в організації власного життя, оскільки як правило, вони краще розуміють, що саме їм потрібно, та як це необхідно організувати.

Існує також проблема забезпечення сімей, в яких є невиліковно хворі, послугами паліативної медицини, звичайно, такі хворі можуть бути різного віку, але, найчастіше, це все ж літні люди. У таких випадках на перший план часто виходить психологічна підтримка таких хворих та їхніх членів сімей медичними працівниками, що, хоча і виходить за межі їхніх звичайних професійних обов'язків, але є необхідним з точки зору збереження психічного здоров'я суспільства, а також збереження традицій поваги до старих. ВООЗ підкреслюється, що літнім людям, особливо таким, що страждають деменцією, часто не проводять знеболюючі процедури. Також пацієнтів не інформують і не залучають до прийняття рішень, не створюють умов для догляду на дому, а в інтернатах не забезпечують послугами фахівців і паліативної допомогою. Такий стан речей нерідко призводить до того, що люди похилого віку змушені проходити зайві обстеження, лікування, їх госпіталізують і кладуть в реанімацію, часом проти їхньої волі. Це обтяжливо і дорого для самих пацієнтів, їх родичів та суспільства в цілому [16]. Суспільство, у тому числі й українське, не може залишатися осторонь страждань своїх членів, особливо найбільш уразливих та безпомічних. За висловом відомого британського соціолога Зігмунта Баумана, саме якість життя найслабших членів людського суспільства може слугувати мірилом його «людяності», а отже цей параметр повинен оцінюватись як одна із відповідальностей держави [17, с. 99].

Серед завдань відділень паліативного догляду – такі, не зовсім типові для медичної установи, як визначення індивідуальних потреб підопічного; надання максимально можливої якості життя підопічному та членам його сім'ї шляхом розв'язання фізичних, психологічних і духовних проблем, що є в підопічного; залучення його до життєдіяльності територіальної громади [18]. Отже, можемо констатувати, що Україна буде системою допомоги літнім тяжкохворим пацієнтам не лише як програму «доживання», а саме як програму життя, максимально наповненого, з урахуванням запитів конкретної людини.

Важливим завданням соціальної держави стосовно забезпечення прав осіб похилого віку є організація їхнього активного довголіття. Тому, поряд із звичною для нашого суспільства організацією соціальної допомоги особам, які втратили здатність до самообслуговування, у стаціонарних умовах або вдома, останніми роками в Україні розвивається система організації здорового та активного довголіття. Зокрема, у січні 2018 року Уряд схвалив **Стратегію державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року**, спрямовану на реалізацію положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Мадридського міжнародного протоколу з питання старіння та з метою створення сприятливих умов для здорового старіння та активного довголіття, адаптації суспільства до подальшого демографічного старіння та забезпечення рівних можливостей для людей будь-якого віку [19]. На розвиток цієї Стратегії був розроблений та схвалений план дій, який передбачає стимулювання продовження трудової діяльності й забезпечення гнучкого режиму робочого часу для літніх працівників, сприяння їхній волонтерській діяльності; поліпшення умов праці з метою запобігання скороченню періоду трудової діяльності та погіршенню стану здоров'я працівників; сприяння ініціативам щодо обміну досвідом та знаннями поміж поколіннями, розширення можливостей для передачі накопиченого досвіду; формування політики навчання протягом усього життя з метою залучення громадян похилого віку до участі в освітніх процесах, розширення можливостей оволодіння новими професійними та загальноосвітніми навичками, зокрема у сферах сучасних комунікацій, комп'ютерної та інформаційної грамотності; сприяння ресоціалізації громадян похилого віку у життя громади; заохочення до здорового способу життя осіб усіх вікових груп як умови здорового старіння та активного довголіття, у тому числі сприяння фізичній активності громадян похилого віку; підвищення рівня поінформованості громадянського суспільства щодо здорового старіння та активного довголіття, якості життя у похилому віці, профілактики захворювань та надання геріатричної допомоги, формування у громадян похилого віку, їх родичів, помічників/доглядальників навичок збереження здоров'я та догляду за хворими; передбачення в системі підготовки та післядипломної освіти медичних і соціальних працівників вивчення питань надання різних видів геріатричної допомоги, забезпечення активного

довголіття та гідної якості життя в похилому віці та інші заходи, спрямовані на забезпечення максимально високої якості життя старшого покоління [20].

Ця робота проводиться, насамперед, соціальними установами, підпорядкованими Мінсоцполітики України, за даними якого в нашій державі нині функціонує 817 територіальних центрів соціального обслуговування (46 із них у Харківській області), діяльність яких спрямована, зокрема, і на роботу з особами похилого віку [21]. Значна частка діяльності цих соціальних установ спрямована на безпосередню побутову та медичну допомогу тим, хто її потребує, але в цих закладах також ведеться досить різноманітна соціальна робота з особами похилого віку, що має на меті організацію активного життя і довголіття.

Висновки. На наш погляд, дуже позитивним зрушенням є розробка чіткого порядку визначення потреб особи у наданні того чи іншого виду соціальної послуги шляхом прийняття відповідних стандартів надання соціальних послуг. Слід розробити такі нормативи для забезпечення права на гідне життя особами похилого віку з урахуванням різноманітності потреб людської особистості та розмінням, що честь, гідність, здоров'я і безпека людини є найвищою соціальною цінністю, а їхнє забезпечення – метою державної діяльності. Важливим чинником державної політики стосовно забезпечення прав літніх людей є також те, що центральним та місцевим органам влади пропонується у закладах освіти організація заходів щодо гідного ставлення до громадян похилого віку, пояснення їхніх вікових особливостей, формування поваги, виховання солідарності поколінь, недопущення дискримінації; організація зустрічей з громадянами похилого віку щодо обміну досвідом тощо. Слід визнати, що цей напрямок державної політики сприяє реалізації положень статті 23 Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 року.

При формуванні напрямів державної політики важливо на меті мати саме забезпечення «права на гідне життя», порівняно із «правом на гідний рівень життя» чи «достатній рівень життя», оскільки останні зорієнтовані, насамперед, на забезпечення матеріальної складової зобов'язань суспільства та держави щодо осіб похилого віку, у той час, як літні люди потребують уваги, поваги, визнання, продовження повноцінного суспільного і особистого життя. Що стосується категорії «право на гідне існування», то видається, що в цьому випадку акцент зміщується швидше на забезпечення біологічного існування людини як живої істоти, тобто на забезпечення потреб у їжі, житлі, одязі тощо, нівелюючи вимогу у задоволенні інших – соціальних, психологічних та культурних потреб людини.

Серед питань, які варто включити нашій державі до порядку денного – моніторинг діяльності установ соціального обслуговування та інших державних і комунальних органів і закладів, а також фізичних осіб, які надають соціальні послуги, щодо забезпечення прав осіб похилого віку, зокрема, гідного життя. Виходячи із головного постулату – забезпечення людської гідності – хотілося б, щоб і надалі соціальне законодавство України, яке стосується гарантування прав і свобод осіб похилого віку, розвивалося у напрямі забезпечення останнім гармонійного та активного життя, на яке вони, безумовно, заслуговують.

ЛІТЕРАТУРА

1. Videnskyi Mizhnarodnyi plan dii z problem starinnya OON; Mizhnarodnyi dokument vid 06.08.1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_870
2. Принципи Організації Об'єднаних націй стосовно літніх людей, додаток до резолюції 46/91 Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_314
3. Декларація з проблем старіння, прийнята резолюцією 47/5 Генеральної Асамблеї ООН від 16 жовтня 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.un.org/tu/documents/decl_conv/declarations/ declold.shtml
4. Активність – путь к долголетию, Всемирная организация здравоохранения, Всемирная ассамблея здравоохранения, 52 сессия (1999), п. 18 повестки дня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/80904>
5. Мадридский международный план действий по проблемам старения 2002 года. Принят второй Всемирной ассамблеей по проблемам старения, Мадрид, 8–12 апреля 2002 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.un.org/tu/documents/decl_conv/declarations/ageing_program
6. Укрепляя права пожилых людей: на пути к Конвенции ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.helpageeeca.org/silo/files/r07ru-strengthening-older-peoples-rights-towards-a-un-convention.pdf>
7. Право пожилых людей на достойное обращение и автономию при уходе за ними. Совет Европы, Комиссар по правам человека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.coe.int/tu/web/commissioner/-/the-right-of-older-persons-to-dignity-and-autonomy-in-care>
8. Європейська соціальна хартія (переглянута) Рада Європи, Хартія, Міжнародний документ від 03.05.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062
9. Меморандум о непрерывном образовании Европейского Союза от 30 октября 2000 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.znanie.org/docs/memorandum.html>
10. Україна входить в 30 «найстаріших» країн світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pershyj.com/p-ukrayina-vhodit-v-30-naistarishih-krayin-svitu-14017>
11. Щорічна доповідь уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/>
12. На пенсію у 65 або Чи потрібно збільшувати вік виходу на заслужений відпочинок? // Голос України від 22 січня 2020 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/326574>
13. Порядок призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю і державної соціальної допомоги на догляд, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України; від 02.04.2005 № 261 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2005-%D0%BF>

14. Порядок надання щомісячної грошової допомоги особі, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, яка за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за нею, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2000 р. № 1192 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-2000-%D0%BF>

15. Порядок призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 року № 558 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558-2004-%D0%BF>

16. Совершенствование паллиативной помощи пожилым людям. Всемирная организация здравоохранения. Европа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/98241/E82933R.pdf?ua=1

17. Зигмунт Бауман. Индивидуализированное общество / Пер. с английского В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. - 390 с.

18. Типове положення про відділення паліативного догляду громадян похилого віку, осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю, затверджене Наказом Міністерства соціальної політики України від 09.08.2019 №1293 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1078-17>

19. Про схвалення Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.01.2018 № 10-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/10-2018-%D1%80>

20. План заходів з реалізації Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.09.2018 р. № 688-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhavnoi-politiki-z-pitan-zdorovogo-ta-aktivnogo-dovgolittya-naseleण्या-na-period-do-2022-roku>

21. Міністерство соціальної політики України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Osobam-pohilogo-viku.html>

REFERENCES

1. Videnskyj mighnarodnyj plan dij z prblem starinnja OON; mighnarodnyj dokument vid 06.08.1982 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_870

2. Pryntsyup Orhanizatsii Obiednanykh natsii stovovno litnikh liudei, dodatok do rezolutsii 46/91 Heneralnoi Asamblei OON vid 16 hrudnia 1991 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_314

3. Deklaratsiia z problem starinnia, pryiniata rezolutsiieiu 47/5 Heneralnoi Asamblei OON vid 16 zhovtnia 1992 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declold.shtml

4. Aktyvnost – put k dolholetiu, Vsemyrnaia orhanyzatsiia zdavookhraneniia, Vsemyrnaia assambleia zdavookhraneniia, 52 sessiia (1999), p. 18 povestky dnia [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/80904>

5. Madrydskiy mezhdunarodnyj plan deistviy po problemam starenia 2002 hoda. Pryniat vtoroi Vsemyrnoi assamblei po problemam starenia, Madryd, 8–12 aprelia 2002 h. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ageing_program

6. Ukrepliaia prava pozhylykh liudei: na puty k Konvetsii OON [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.helpageeca.org/silo/files/r07ru-strengthening-older-peoples-rights-towards-a-un-convention.pdf>

7. Pravo pozhylykh liudei na dostoinoe obrashchenie y avtonomyiu pry ukhode za nymy. Sovet Evropy, Komysar po pravam cheloveka [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.coe.int/ru/web/commissioner/-/the-right-of-older-persons-to-dignity-and-autonomy-in-care>

8. Ievropeiska sotsialna khartiia (perehliantuta) Rada Yevropy, Khartiia, Mizhnarodnyi dokument vid 03.05.1996 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062

9. Memorandum o nepreryvnom obrazovanii Evropeiskoho Soiuzia ot 30 oktiabria 2000 h. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.znanie.org/docs/memorandum.html>

10. Ukraina vkhodyt v 30 «naistarishykh» krain svitu [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <https://pershyj.com/p-ukrayina-vhodit-v-30-naistarishih-krayin-svitu-14017>

11. Shchorichna dopovid upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny za 2019 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.ombudsman.gov.ua/>

12. Na pensii u 65 abo Chy potrebno zbilshuvaty vik vykhodu na zasluhenyi vidpochynok? // Holos Ukrainy vid 22 sichnia 2020 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.golos.com.ua/article/326574>

13. Poriadok pryznachennia i vyplaty derzhavnoi sotsialnoi dopomohy osobam, yaki ne maiut prava na pensiiu, ta osobam z invalidnistiu i derzhavnoi sotsialnoi dopomohy na dohliad, zatverdzhenyi Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy; vid 02.04.2005 № 261 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2005-%D0%BF>

14. Poriadok nadання schomisiachnoi hroshovoi dopomohy osobі, yaka prozhyvaie razom z osoboju z invalidnistiu I chy II hrupy vnaslidok psykhičnogo rozladu, yaka za vysnovkom likarskoj komisii medyčnogo zakladu potrebuie postiinogo storonnoho dohliadu, na dohliad za neju, zatverdzhenyi Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 serpnia 2000 r. № 1192 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-2000-%D0%BF>

15. Poriadok pryznachennia i vyplaty kompensatsii fizyčnym osobam, yaki nadaiut sotsialni posluhy, zatverdzhenyi postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 kvitnia 2004 roku № 558 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558-2004-%D0%BF>

16. Sovershenstvovanye pallyativnoi pomoshchy pozhylym liudiam. Vsemyrnaia orhanyzatsiia zdavookhraneniia. Evropa [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/98241/E82933R.pdf?ua=1

17. Zyhmun Bauman. Yndyvdualyzirovannoe obshchestvo / Per. s anhliskogo V.L. Ynozemtseva. – M.: Lohos, 2005. - 390 s.

18. Typove polozhennia pro viddilennia paliativnogo dohliadu hromadian pokhyloho viku, osib z invalidnistiu ta ditei z invalidnistiu, zatverdzhene Nakazom Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy vid 09.08.2019 №1293 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1078-17>

19. Pro skhvalennia Stratehii derzhavnoi polityky z pytan zdorovoho ta aktyvnogo dovhollittia naseleण्या na period do 2022 roku Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11.01.2018 № 10-r [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/10-2018-%D1%80>

20. Plan zakhodiv z realizatsii Stratehii derzhavnoi polityky z pytan zdorovoho ta aktyvnogo dovhollittia naseleण्या na period do 2022 roku, zatverdzhenyi rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.09.2018 r. № 688-r [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhavnoi-politiki-z-pitan-zdorovogo-ta-aktivnogo-dovgolittya-naseleण्या-na-period-do-2022-roku>

21. Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy. Ofitsiinyi sait [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Osobam-pohilogo-viku.html>